

в целом, так как в наименьшей степени подвержены изменениям рыночного поведения.

В Республике Беларусь же действует пенсионная монополия, которая не дает человеку права самостоятельно распоряжаться своими денежными средствами. В то же время возможности для повышения личного дохода даже в пенсионном возрасте существуют и сегодня. В республике постепенно развивается система добровольного пенсионного страхования граждан. Различные программы предлагают белорусские страховые компании, в том числе предлагаются программы корпоративного страхования, когда наниматель страхует своих работников. Однако, в Республике Беларусь участие в подобных программах не носит массового характера.

Таким образом, необходимо развивать белорусский бизнес за счет льготного кредитования со стороны государства, дать доступ населению к мировому рынку капитала и создавать частные пенсионные фонды, которые станут альтернативой государственным монополистам.

Список цитированных источников

1. Зарубежный опыт [Электронный ресурс]. – 2016. – Режим доступа: <http://allrefs.net/c5/1azf2/p1/> – Дата доступа: 19.04.2016.
2. Накопительная пенсионная система в Беларуси - реальность или иллюзия? [Электронный ресурс]. – 2016. – Режим доступа: <http://www.economy-law.com/cgi-bin/article.cgi?date=2004/08/30&name=06> . – Дата доступа: 19.04.2016.
3. Пенсионное обеспечение как составляющая системы социального страхования [Электронный ресурс]. – 2016. – Режим доступа: http://www.beroc.by/publications/policy_papers/pp34_rus/ . – Дата доступа: 20.04.2016.
4. Пенсионное оболванивание [Электронный ресурс]. – 2016. – Режим доступа: <http://liberty-belarus.info/ekonomika-belarusi/sotsialnaya-politika/item/3492-pensionnoe-obolvanivanie> . – Дата доступа: 20.04.2016.

УДК 81'28(476.7)

Голуб Х.В.

Навуковы кіраўнік: дац. Самуйлік Я.Р.

ГАВОРКА ВЁСКИ ГОРТАЛЬ ІВАЦЭВІЦКАГА РАЁНА: ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ

Горталь – вёска ў Целяханскім пасялковым савеце, што размешчана за 50 км на паўднёвы ўсход ад раённага цэнтра г. Івацэвічы. У пісьмовых крыніцах населены пункт упершыню згадваецца ў 1539 г. (на рускай мове) Гортоль (Ортел, Гортель, Ортель). Паводле іншых звестак паселішча ўпамінаецца ў “Пісцовай кнізе” былога Пінскага староства, складзенай 1561–1566 гг. пінскім і кобынскім старастам Лаўрынам Войнам. Пры апісанні Вядскай воласці ён піша пра дарогу, якая звязвала Бабровічы з Горталем. У 2011 г. тут налічваўся 1121 жыхар і 335 двароў [3, с. 95–99, 136, 204; 4, с. 467; 5, с. 378; 8, с. 103, 105; 10; 14, с. 18, 20, 476].

Дыялектны матэрыял у в. Горталь (мясц. назва: *Нóртол'*; жыхары: *нóртол'цы, нóртол'ец, нортóл'анка*) быў запісаны ў верасні 2013 – красавіку 2014 г. ад мясцовых жыхароў Юнчыка Аляксея Трафімавіча, 1950 года нараджэння, і Юнчык Веры Уладзіміраўны, 1953 года нараджэння. Для запісу дыялектнага матэрыялу намі была выкарыстана праграма “Атласа гаворак

Выганаўскага Палесся. Фанетыка. Марфалогія. Лексіка” (дапрацаваны варыянт, 128 пытанняў), а таксама так званая вялікая (новая) праграма (210 пытанняў па лексіцы) [17, с. 29, 32–35].

Разледзім асноўныя фанетычныя, марфалагічныя і лексічныя асаблівасці гаворкі в. Горталь Івацэвіцкага раёна.

Даследаванай гаворцы характэрны сяміфанемны склад галосных гукаў: [l], [ы], [e(э)], [э□(é)]¹, [a], [o], [y]. У першую чаргу адзначым такую адметную рысу гэтай гаворкі, як захаванне гістарычнага *о ў ненаціскным становішчы пасля цвёрдых зычных, г. зн. о к а н н е: *голова́, дорóна, корóна, молоко́, с’эно, л’это, жыто, вы́соко, садóк, травá* і інш. [13, с. 48–49, 52–54; 17, к. 1].

Самай выразнай і спецыфічнай асаблівасцю дадзенай гаворкі ў галіне націскага вакалізму з’яўляецца вымаўленне галоснага [э□] на месцы этымалагічнага *о ў новых закрытых складах пад націскам: *бэ□л’ш, вэ□з, вэ□з^c, вэ□н, вэ□л, корэ□ўка, нэ□с, стэ□л, кэ□н’, кэ□т* [17, к. 2].

Наступная паказальная і адрозная адметнасць вывучанай гаворкі – гэта рэалізацыя гука [э] ў наступных пазіцыях: на месцы гістарычных *е, *ѣ ў першым пераднаціскным складзе пасля губных зычных: *вэсна́, бэда́, вэдрó, мэшо́к, пэсо́к*; на месцы этымалагічных *е (*ь) у першым пераднаціскным складзе пасля гістарычных *з, *с, *н, [ц] < *т, [дз] < *д: *з’емл’а́, с’елó, ц’епэр, дз’ен’о́к*, але *н’і^ема́², н’іма́*; на месцы этымалагічнага *ѣ ў пераднаціскных і паслянаціскных складах у словах тыпу *хл’едз’е́ш, зл’екáшса, зл’екáц’іса, за́йец, пáмэц’*, але *уз’елá* і *вз’алá*. Аднак на месцы націскага гістарычнага *ѣ, акрамя галоснага [е], спарадычна ўжываецца гук [é]: *л’ес, с’эно, л’это, сн’еш, хл’еш, в’е́ц’ер, в’е́ц’ор; л’эс, с’эно, л’это, сн’еш, хл’еш* і інш. [17, кк. 4–7, 7а, 12–15].

Найбольш яркая і спецыфічная асаблівасць даследаванай гаворкі ў галіне кансанантызму – гэта розная рэалізацыя губных і пярэднеязычных: губныя цвёрдыя перад этымалагічнымі *е /ва ўсіх пазіцыях/, *ѣ /у ненаціскных складах/, мяккія – перад гістарычным *і: *вэсна́, бэро́ш, вэчор, до мэ́н’е, пэ́ршы, бэда́, вэдрó, мэшо́к, пэсо́к; заб’іра́ц’і, лов’і́ц’і, м’і́ска, п’і́сац’і, роб’і́ц’і*; этымалагічныя *з, *с, *н, [ц] < *т, [дз] < *д, *л мяккія перад гістарычным *е (*ь), *і: *з’емл’а́, с’елó, н’і^ема́, н’іма́, ц’епэр, дз’ен’о́к; з’іма́, кос’і́ц’і, н’і́ўка, ходз’і́ц’і; ал’е́, л’едз’, пóл’е; кол’і́, л’і́па, л’і́ц’і, ходз’і́л’і* [17, кк. 6, 7а, 22, 24, 25, 27, 28].

Наступнай вельмі выразнай і значнай адметнасцю дадзенай гаворкі з’яўляецца пераход этымалагічных паўмяккіх *д’, *т’ перад *е, *і, гістарычных мяккіх *д’, *т’ перад націскным *ѣ ў палаталізаваныя зычныя [дз], [ц]: *дз’ен’, ц’епэр, ходз’і́ц’і, ц’і́хо, дз’ед, ц’ен’*. Разам з гэтым у акрэсленых пазіцыях тут спарадычна зафіксаваны мяккія [дз^o], [ц^m]³, [д], [т]: *дз^o’ен’, ц^m’епэр, ходз^o’і́ц^m’і, ц^m’і́хо, дз^o’ед, ц^m’ен’; д’ен’, т’епэр, ход’і́т’і, т’і́хо, д’ед, т’ен’*. Аднак на канцы дзеясловаў у форме трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку этымалагічны мяккі *т паслядоўна ацвярдзеў: *вэ□н хóдз’іт, нóс’іт, воны́ хóдз’ат, нóс’ат* [17, кк. 32–35].

Паказальная асаблівасць вывучанай гаворкі – гэта вымаўленне мяккіх зычных у гістарычных спалучэннях *гы, *кы, *хы, што ўзніклі пры ўтварэнні поўных форм прыметнікаў: *дówh’і, корóтк’і, ц’і́х’і*. Аднак у пазіцыі перад

¹ Гук [э□(é)] абазначае нелабіялізаваны галосны пярэдняга рада сярэдне-верхняга пад’ёму (закрыты, сярэдні паміж [э(е)] і [ы(і)]), які пашыраны ў гаворцы в. Горталь пасля цвёрдых і мяккіх зычных.

² Гук [ʲ] абазначае галосны сярэдні паміж [л] і [е], які зафіксаваны ў гаворцы в. Горталь пасля мяккіх зычных толькі ў слове *н’і^ема́*.

³ [дз^o] – вымаўленне [дз] з прыгукам [д], [ц^m] – вымаўленне [ц] з прыгукам [т].

галосным [э] ў прыметніках ніякага роду адзіночнага ліку зычныхыя [h], [k], [x] захаваліся цвёрдымі: *дówhэ, дówhэйе, корóткэ, корóткэйе, ц'іхэ, ц'іхэйе* [17, кк. 26, 31].

Істотнай адметнасцю даследаванай гаворкі з'яўляецца таксама наяўнасць цвёрдых (зрэдку паўмяккіх) этымалагічных *р, *ж, *ш, *ч, *ц у пэўных пазіцыях: *рэчка, hrэх, порэ́зав, порáдок, hpad*, але *дз'эр'эво; жар, жыто, на мэжэ; ша́пка, ол'эшына; вóчы, óчы, лохачэ* 'буякі, дурніцы'; *молодз'іца, ца́цка, хлóпцы, цэп, цэ́вка* [17, кк. 36–38].

Адрозная асаблівасць дадзенай гаворкі – гэта зычны [в], які паходзіць з *в, *л. У пазіцыі перад галосным ён рэалізуецца ў губна-зубны [ʋ]: *váта, водá, вóл'ны, в'эц'ор, плы́у* і інш. Сустракаецца губна-зубны [ʋ] і ў пачатковым становішчы перад зычнымі: *взалá, в'йун* 'уюн' і інш. Аднак у пазіцыі пасля галоснага гука перад зычным і на канцы слова зычны [в] (< *в, *л) даў рэфлекс губна-губнога [w]: *ла́вка, пра́вда, до́wh'і, куп'іw*. Акрамя таго, паўгалосны [ʋ] адзначаны ў наступнай словаформе: *оўйóс* [17, кк. 9, 12, 41].

Вельмі яркая фанетычная адметнасць вывучанай гаворкі – гэта наяўнасць фарыгальнага (глотачнага) зычнага [h]: *хусты́, hóрод, hadз'у́ка, з нoh'í* і інш. Зрэдку ўжываюцца тут і выбухны [g]: *hýс'í g'epg'éчут* 'гусі гагочуць'.

Значнай асаблівасцю даследаванай гаворкі з'яўляецца таксама даволі выразнае вымаўленне звонкіх зычных у канцавым становішчы і ў сярэдзіне слова перад глухімі: *дуб, вэ́з, нэ́ж, hóлод, кáзка, zaháдка, húбка, нэ́жка* і інш. [17, кк. 39, 40]. Часам на канцы слова назіраецца частковае аглушэнне ці аглушэнне названых зычных: *дуб^п, вэ́з^с, пролэ́йны дошч* 'лівень /моцны, праліўны дождж' і інш.

Наступная выразная адметнасць дадзенай гаворкі – гэта розная рэалізацыя гістарычнага спалучэння "мяккі зычны + Ъ": *з'эл'йе, нас'эн'йе і з'эл'л'е, нас'эн'н'е* [17, к. 53].

Паказальнай і адрознай асаблівасцю вывучанай гаворкі з'яўляецца таксама пашырэнне пратэтычных зычных [h], [ʋ] або іх адсутнасць перад галоснымі [o], [y]: *horáц'і, hóстры, н'іhóдноhо; vóз'epo, vóс'ен', вóчы, vohón', ву́л'іца; ону́ча, óс'ен', óчы* [17, кк. 43–49].

Характарызуецца даследаваная гаворка і сваімі граматычнымі адметнасцямі.

Назоўнікі мужчынскага і ніякага роду другога скланення з асновай на мяккі і зацвярдзелы зычны ўжываюцца з канчаткамі -ем, -ом: *кон'ém, рубл'ém, ножэм, йейцэм, йайцэм; кон'óm, рубл'óm* [17, к. 54].

Назоўнікам жаночага і мужчынскага роду адзіночнага ліку першага і другога скланенняў з асновай на зацвярдзелы зычны ў месным склоне характэрны канчатак -э: *на мэжэ, на дворэ, на концэ* [17, кк. 55, 56].

Назоўнікі жаночага, мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку першага і другога скланенняў з асновай на цвёрды і мяккі зычны пашыраны з канчаткам -і: *у /ʋ/ хáц'і, у /ʋ/ л'эс'і, у /ʋ/ нóс'і, у /ʋ/ пóл'і* [17, к. 57].

Формы клічнага склону агульных назоўнікаў і ўласных імёнаў жаночага роду адзіночнага ліку адзначаны з канчаткамі -о, -а: *ба́бо, ма́мо, Váл'о, Hádз'о, Mán'о; ба́ба, ма́ма, Váл'а, Hádз'а, Mán'а* [17, к. 58].

Назоўнікам жаночага роду множнага ліку першага скланення ў родным склоне ўласцівы канчатак -эй або нулявы канчатак: *н'і́ма, н'і́ма бабэй, hоловэй, йамэй, доро́хэй, стрэхэй; баб, холэ́w, дорэ́h, стрэх* [17, к. 59].

Яркая і значная асаблівасць прыметнікаў дадзенай гаворкі – гэта т.зв. "сцягнуты" аднаскладовы націскны і ненаціскны канчатак -а або поўны

двухскладовы націскны і ненаціскны канчатак *-эйе* (зрэдку – ненаціскны канчатак *-э*) у назоўным склоне адзіночнага ліку адпаведна жаночага і ніякага роду: *моладá, старá, дóбра, нóва; молодэйе, старэйе, нóвэйе, солóдкэйе, хорóшэйе; dówhэ, корóткэ, ц'íхэ*. Аднак у гэтым жа склоне і ліку жаночага роду, як і ў літаратурнай мове, тут мае месца націскны і ненаціскны канчатак *-а́йа*: *моладáйа, старáйа, нóвайа, дóбрайа* [17, кк. 65–68].

Інфінітыў з асновай на галосны зафіксаваны са старажытным суфіксам *-ц'і*: *ходз'іц'і, роб'іц'і, спáц'і* [17, к. 73].

Дзеясловам першага і другога спражэнняў у трэцяй асобе адзіночнага і множнага ліку характэрны канчаткі *-е, -іт, -ут, -ат*: *вэ□н ідз'э, н'ес'э, хóдз'іт, нóс'іт, воны́ ідуть, н'есуть, хóдз'ат, нóс'ат* [17, к. 80].

Зваротныя дзеясловы ў вывучанай гаворцы ўжываюцца с постфіксам *-са* (*-со*): *бра́ц'іса, звáц'іса, мы́ц'іса, умы́вáц'іса, роб'іц'са, бойúса, купáйуса, бойáwsа, купáwsа, н'эшчо зрób'ілосо* [17, кк. 74, 79].

Выразная і адрозная асаблівасць даследаванай гаворкі – гэта аднаўленне форм інфінітыва на *-ц'і* (*-ц'е*) з захаваннем зычных [к], [h] у аснове: *с'эц'і, с'эц'э, пэц'э, стры́ц'э*. Да таго ж ў форме трэцяй асобы множнага ліку цяперашняга часу падобныя дзеясловы паслядоўна захоўваюць зычны [h], непаслядоўна – [к]: *стры́хуть, с'эку́т*, але *пэку́т* і *пэчу́т* [1, с. 316–318; 22, с. 64, 116, 184–185].

Характарызуецца дадзеная гаворка і сваім адметным слоўнікам: *б'элы хрыб* 'баравік', *бол'áчка* 'хвароба ў выглядзе сажы ў коласе', *бóчэчка* 'ячэйка на мёд у сотах', *варэ́нка* 'кашэль /вялікая кашолка, звычайна з лучыны', *woйчы́е, овэ́чы́е* 'неядомыя грыбы', *в́ычawk'і* 'мякаць унутры гарбуза', *хр́ыва* 'пропуск у кашэнні', *хуздз'ёр* 'ніжня частка снапа', *дзвэ□н* 'вага ў калодзежным жураўлі', *д́ыхл'іна* 'уздухавіна /у каровы, бакавая ўпадзіна паміж апошнім рабром і клубам', *затóчка* 'здор /нутранае свіное сала', *збрóдз'іц'і* 'нанесці шкоду пасевам', *красно́холóв'ік, красно́холóвэц* 'падасінавік', *ла́пно* 'вапна', *ла́с'іцы* 'узоры ад марозу на акне', *лохачэ́* 'буякі, дурніцы', *на́нав'іцы* 'штаны', *орабу́шок* 'верабей', *ора́ч* 'араты /той, хто апрацоўвае, арэ зямлю; земляроб', *о́с'ен'іца* 'вусень', *подбэ́рэзн'ік, ба́бка* 'падбярозавік', *подн'еб'э́н'н'е* 'верхняя частка ўнутры печы', *пóлудз'ен'* 'абед /час яды/; сярэдзіна дня, поўдзень', *пэ́рэхмарок* 'воблака', *ра́дно, цэ́ха* 'палатняная коўдра', *ромáн'ец* 'рамонак', *сповáц'і* 'спяваць', *стрэ́лка* 'кветканоснае сцябло ў цыбулі', *сц'э́жар* 'месца, дзе стаяў стог сена', *трыбу́х* 'страўнік у кабана, свінні; страўнік кабана, свінні, набіты мясам, салам і вэнджаны на паветры', *цыба́х* 'лісце цыбулі', *ц'у́ра* 'страва, прыгатаваная з вады, кавалкаў хлеба і цукру ці з малака і хлеба', *швэ́да* 'скварка', *шпа́на* 'стрэмка', *шп'і́лк'і* 'іглападобнае лісце хвойных дрэў і кустоў', *шчо́лка* 'шчыліна', *йáсна* 'дзясна, дзясны' і інш. [6; 7; 12; 15; 17; 20; 21].

Такім чынам гаворка в. Горталь Івацэвіцкага раёна характарызуецца цэлым комплексам моўных адметнасцей і адносіцца да цэнтральна-целяханскай падгрупы паўночнабрэсцкіх гаворак [2, с. 81–82, 107–108, 113, 189; 9, с. 7–8, 39; 11, с. 202–203; 16, с. 123–125, 127–131; 17; 18, с. 113–115, 116–117; 19].

Спіс

1. Булыка, А.М. Гістарычная марфалогія беларускай мовы / А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 328 с.
2. Вайтовіч, Н.Т. Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі / Н.Т. Вайтовіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – 220 с.

3. Вялікі гістарычны атлас Беларусі [Карты] : у 3 т. / Дзярж. кам. па маёмасці Рэсп. Беларусь ; рэдкал.: В.Л. Насевіч (гал. рэд.) [і інш.]. – [Маштабы розныя]. – Мінск : Белкартаграфія, 2009. – Т. 1. – 2009. – 1 атлас (244, [3] с.).
4. Гарады і вёскі Беларусі : энцыклапедыя. – Т. 3, кн. I. Брэсцкая вобласць / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2006. – 528 с.: іл.
5. Гарады і раёны Берасцейшчыны: гісторыя і сучаснасць. Івацэвіцкі раён / У.В. Здановіч [і інш.]; пад агул. рэд. А. А. Гарбацкага. – Брэст : Брэсц. друк., 2009. – 563 с.
6. Дыялекталогічны атлас беларускай мовы / Р.І. Аванесаў [і інш.]; Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства; пад рэд. Р.І. Аванесава. – Мінск : АН БССР, 1963. – [2] с., VIII, 338 к.
7. Дыялекталогічны атлас беларускай мовы : уступ. арт., давед. матэрыялы і камент. да карт / Р.І. Аванесаў [і інш.]; Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства; пад рэд. К.К. Крапівы, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск : АН БССР, 1963. – 970 с.
8. Зайка, А.Ф. Населеныя пункты Івацэвіччыны / А. Ф. Зайка. – Пінск : Пінская рэгіянальная друкарня, 2012. – 304 с.
9. Клімчук, Ф.Д. Гаворкі Заходняга Палесся: фанетычны нарыс / Ф.Д. Клімчук; [рэд. М.І. Талстой]; Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – 126 с.
10. Кононович, С. Деревне Гортоль – 450 лет / С. Кононович // Івацэвіцкі веснік. – 2011. – 27 мая. – С. 2.
11. Крывіцкі, А.А. Дыялекталогія беларускай мовы : дапам. для філал. спецыяльнасцей ВНУ / А.А. Крывіцкі. – Мінск : Выш. шк., 2003. – 293 с.
12. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак : у 5 т. / Акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства; пад рэд. М. В. Бірылы, Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск : Фонд фундам. даслед. Рэсп. Беларусь, 1993–1998. – 5 т.
13. Мяцельская, Е.С. Беларуская дыялекталогія : практыкум : вучэб. дапам. / Е.С. Мяцельская, Э.Д. Блінава. – Мінск : Выш. шк., 1991. – 287 с.
14. Памяць: Івац. р-н : гіст.-дак. хронікі гарадоў і р-наў Беларусі / уклад.: М.В. Банасевіч [і інш.]; рэдкал.: В.П. Касько [і інш.]. – Мінск : БелТА, 1997. – 496 с.
15. Раслінны свет: тэмац. слоўн. / склад.: В.Д. Астрэйка [і інш.]; навук. рэд. Л.П. Кунцэвіч, А.А. Крывіцкі. – Мінск : Беларус. навука, 2001. – 655 с.
16. Самуйлік, Я. Гаворкі Выганаўскага Палесся / Я. Самуйлік // *České vědomí Bělarusi: [sborník] / Univ. Karlova v Praze*; ed.: V. Lendělová [et al.]. – Praha, 2013. – S. 123–142.
17. Самуйлік, Я.Р. Атлас гаворак Выганаўскага Палесся / Я.Р. Самуйлік; Брэсц. дзярж. тэхн. ун-т. – Брэст : БрДТУ, 2013. – 322 с.
18. Самуйлік, Я.Р. Дыялектны ландшафт Выганаўскага Палесся / Я.Р. Самуйлік // *Pogranicza słowiańskie w opisach językoznawczych. W 110 rocznicę urodzin Profesora Władysława Kuraszkiwicza (1905–1997) / Instytut Filologii Słowiańskiej UMCS, Instytut Filologii Polskiej UAM, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Włodawskiej*; red. F. Czyżewski, M. Olejnik, A. Pihan-Kijasowa. – Lublin–Włodawa, 2015. – S. 113–121.
19. Самуйлік, Я.Р. Цэнтральнацеляханская падгрупа паўночнабрэсцкіх гаворак (на матэрыялах лінгвістычнага атласа «Гаворкі Выганаўскага Палесся») / Я.Р. Самуйлік // *Вестн. Брест. гос. техн. ун-та. Сер. Гуманитар. науки.* – 2012. – № 6. – С. 112–116.
20. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М.Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – Мінск : БелЭн, 1996. – 784 с.
21. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства; пад агул. рэд. А.А. Атраховіча (К. Крапівы). – Мінск : БелСЭ, 1977–1984. – 5 т.
22. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы : вучэб. дапам. для філ. фак. пед. ін-аў / Ф.М. Янкоўскі. – 2-е выд., выпр. і дап. – Мінск : Выш. шк., 1983. – 271 с.